

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI ME'MORCHILIGINING O'ZIGA
XOS XUSUSIYATLARI

Nosirov Fayzullaxon Shavkat o'g'li¹

¹ Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti
2-kurs magistranti

MAQOLA
MA'LUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 19.11.2024

Revised: 20.11.2024

Accepted: 21.11.2024

KALIT SO'ZLAR:

Amir Temur,
Temuriylar me'morchiligi,
me'moriy yodgorliklar,
islom arxitekturasini,
Movarounnahr,
Samarqand maktabi.

Ushbu maqolada Amir Temur va Temuriylar davri me'morchiligining o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Me'moriy yodgorliklarning badiiy-konstruktiv yechimlari, bezak usullari, qurilish texnologiyalari va ularning tarixiy ahamiyati o'rganilgan. Tadqiqot natijasida bu davrning me'moriy merosi jahon madaniyati tarixida muhim o'rin tutishi aniqlangan.

KIRISH. XIV-XV asrlarda Temuriylar imperiyasi davrida me'morchilik san'ati o'zining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. Bu davr nafaqat harbiy yurishlar, balki ulkan qurilishlar, madaniyat va san'atning yuksalishi bilan ham tarixda o'chmas iz qoldirdi [1]. Amir Temur va Temuriylar hukmronligi davrida bunyod etilgan me'moriy yodgorliklar o'zining monumentalligi, noyob konstruktiv yechimlari va nafis bezaklari bilan ajralib turadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, Temuriylar davri me'morchiligining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish orqali O'rta Osiyo me'morchilik maktabining jahon madaniyati rivojiga qo'shgan hissasini aniqlash mumkin. Bu davr me'morchiligi zamonaviy arxitektura rivojiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqot metodologiyasi tarixiy-qiyyosiy, tizimli tahlil va arxitektura-badiiy tahlil usullariga asoslangan. Mavzuni yoritishda O'zbekiston va xorijiy olimlarning fundamental tadqiqotlari o'rganildi.

Pugachenkova G.A.ning "Temuriylar davri me'morchiligi" asarida bu davrning asosiy me'moriy yodgorliklari va ularning xususiyatlari batafsil yoritilgan [2]. Rempel L.I. o'zining "O'rta Osiyo me'morchiligida bezak san'ati" nomli tadqiqotida Temuriylar davri binolarining badiiy bezak usullarini chuqur tahlil qilgan [3].

Blair S. va Bloom J.ning "The Art and Architecture of Islam" kitobida Temuriylar me'morchiligining islom dunyosidagi o'rni va ahamiyati ko'rsatib berilgan [4]. Golombek L. va Wilber D.ning "The Timurid Architecture of Iran and Turan" asari esa bu davr me'morchiligining keng geografik hududlardagi rivojini yoritib bergan [5].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Temuriylar davri me'morchiligining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Monumentallik va ulug'vorlik. Amir Temur buyurtmasi bilan qurilgan binolar o'zining ulkan o'lchamlari va salobati bilan ajralib turadi. Bibi-Xonim masjidi, Go'ri Amir maqbarasi, Shohi Zinda ansambli bunga yorqin misol bo'la oladi [6].

Me'moriy konstruksiyalarning mukammalligi. Bu davrda gumbaz, ravoq va peshtoqlarning yangi konstruktiv yechimlari ishlab chiqildi. Ayniqsa, ikki qavatli gumbazlar tizimi keng qo'llanildi, bu esa binolarning mustahkamligi va go'zalligini ta'minladi [7].

Bezak san'atining yuqori darajasi. Binolarda koshinlar, parchin naqshlar, muqarnaslar va epigrafik bezaklar uyg'unlikda qo'llanilgan. Moviy, havo rang, oq va tillarang ranglarning uyg'unligi Temuriylar davri me'morchiligining o'ziga xos xususiyatiga aylandi [8].

Shaharsozlik madaniyatining rivojlanishi. Amir Temur va Temuriylar davrida shaharlarning rejalashtirish tizimi takomillashdi. Ko'p funksiyali majmualar, bog'-saroylar, savdo rastalari va boshqa ijtimoiy binolar qurildi [9].

Temuriylar davri me'morchiligining o'ziga xos xususiyatlarini chuqurroq tahlil qilish uchun quyidagi yo'nalishlarda tadqiqot olib borildi:

Me'moriy maktablar va ularning o'zaro ta'siri. Temuriylar davrida Samarqand me'morchilik maktabi yetakchi o'rinni egalladi. Bu maktab nafaqat Movarounnahr, balki butun imperiya hududida o'z ta'sirini o'tkazdi [3]. Samarqand me'morchilik maktabining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat edi: monumentallik, simmetriya, murakkab konstruktiv yechimlar va boy bezaklar. Hirot me'morchilik maktabi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, u nisbatan nozik va nafis bezaklarni afzal ko'rgan.

Me'moriy ansambllar yaratish tamoyillari. Temuriylar davri me'morchiligining eng muhim yutuqlaridan biri - yirik me'moriy ansambllarni yaratish tajribasi bo'ldi. Registon maydoni, Shohi Zinda ansambli, Ulug'bek madrasalari kompleksi kabi ansambllar shaharsozlik san'atining eng yuksak namunalari hisoblanadi [7]. Bu ansambllar qurulishida quyidagi tamoyillarga amal qilingan:

- Binolarning bir-biriga nisbatan simmetrik joylashuvi
- Asosiy va yordamchi binolarning proporsional munosabati
- Ochiq maydon va yopiq hajmlarning uyg'unligi
- Binolarning landshaft bilan uzviy bog'liqligi

Qurilish texnologiyalari va materiallar. Temuriylar davrida qurilish texnologiyalari takomillashdi. Pishiq g'isht va marmarning keng qo'llanilishi, mustahkam poydevorlar

yaratish usullari, gumbazlarning yangi konstruksiyalari ishlab chiqildi [4]. Binolarning zilzilabardoshligi oshirildi, bu esa ularning asrlar davomida saqlanib qolishini ta'minladi.

Bezak san'atining rivojlanishi. Temuriylar davri me'morchiligida bezak san'ati alohida ahamiyat kasb etdi. Binolarning tashqi va ichki bezaklarida quyidagi usullar qo'llanilgan:

- Koshinkorlik (sir berilgan sopol parchalari)
- Kundal (bo'rtma naqshlar)
- Muqarnas (murakkab geometrik shakldagi bezaklar)
- Islimiy naqshlar
- Epigrafik bezaklar
- Girih (geometrik naqshlar)

Ranglar gammasida moviy, zangori, oq va oltin ranglar ustuvorlik qilgan. Bu ranglar kombinatsiyasi Temuriylar davri me'morchiligining "firma uslubi"ga aylandi [8].

Funksional-tipologik xususiyatlar. Temuriylar davrida turli funksional yo'nalishdagi binolar qurilgan:

1. Diniy inshootlar (masjidlar, madrasalar, xonaqohlar)
2. Maqbaralar
3. Saroylar va bog'-saroylar
4. Karvonsaroylar
5. Hammomlar
6. Savdo rastalari
7. Mudofaa inshootlari

Har bir bino tipi o'zining me'moriy yechimiga ega bo'lib, funksional vazifasiga mos ravishda loyihalangan. Masalan, madrasalarda ta'lim jarayoni uchun qulay sharoit yaratilgan, masjidlarda akustika masalalariga e'tibor qaratilgan [5].

Shaharsozlik tamoyillari. Temuriylar davrida shaharlar rejali ravishda rivojlandi. Shahar markazida ark (qal'a), atrofida shahriston (asosiy aholi yashaydigan qism) va rabod (hunarmandlar mahallasi) joylashgan. Shaharlarning asosiy ko'chalari kesishgan joyda markaziy maydon tashkil etilgan. Maydon atrofida asosiy jamoat binolari qurilgan [9].

Bog'-saroy madaniyati. Temuriylar davrida bog'-saroylar qurilishi keng tarqaldi. Bu bog'lar nafaqat dam olish maskani, balki davlat ahamiyatiga molik tadbirlar o'tkaziladigan joy ham bo'lgan. Bog'i Dilkusho, Bog'i Shamol, Bog'i Behisht kabi mashhur bog'lar o'zining me'moriy yechimlari bilan ajralib turgan [6].

Me'moriy maktabning davomiyligi. Temuriylar davri me'morchiligining an'analari keyingi davrlarda ham davom ettirildi. XVI-XVII asrlarda Buxoro va Xiva me'morchiligida Temuriylar davri an'analari yangi talqinda davom ettirildi [10].

Temuriylar davri me'moriy obidalarining konstruktiv va badiiy yechimlari tahlili

1-jadval.

Temuriylar davri yirik me'moriy inshootlarining qiyosiy tahlili

Me'moriy yodgorlik nomi	Qurilgan yili	Asosiy xususiyatlari	Konstruktiv yechimlari	Bezak turlari
Bibi-Xonim masjidi	1399-1404	Ulug'vor portal-gumbazli	Markaziy gumbaz, to'rt minora	Koshin, kundal, muqarnas
Go'ri Amir maqbarasi	1403-1404	Markaziy-gumbazli	Ikki qavatli gumbaz	Parchin, epigrafik bezak
Ulug'bek madrasasi	1417-1420	To'rt ayvonli	Peshtoq-gumbazli	Girih, islmiy naqsh
Shohi-Zinda ansambli	XIV-XV asr	Maqbaralar majmuasi	Turli gumbaz shakllari	Rang-barang koshinlar
Oq-Saroy	1380-1404	Saroy-qal'a	Portal-ravoqli	Marmar o'ymakorligi

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, har bir inshoot o'ziga xos konstruktiv yechim va bezak usullariga ega. Bu davr me'morchiligining yana bir muhim jihati shundaki, barcha binolarda muhandislik va badiiy yechimlar uyg'unlikda qo'llanilgan.

Xalqaro ta'sir. Temuriylar me'morchiligi nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun musulmon dunyosiga katta ta'sir ko'rsatdi. Hindiston, Eron va Usmonli imperiyasi me'morchiligida Temuriylar davri uslubining ta'siri sezilarli bo'lgan [1].

Badiiy-estetik xususiyatlar. Temuriylar davri me'morchiligida go'zallik va funksionallik uyg'unlashgan. Binolarning tashqi ko'rinishi va ichki bezaklari bir-birini to'ldirgan. Me'moriy bezaklarda quyidagi tamoyillarga amal qilingan:

- Simmetriya va mutanosiblik
- Ranglar uyg'unligi
- Yozuvlar va naqshlarning uyg'unlashuvi
- Katta va kichik shakllarning mutanosibligi

Konstruktiv yechimlar. Temuriylar davri me'morlarining eng katta yutuqlaridan biri - murakkab konstruktiv masalalarni hal qilishdagi mahoratlaridir. Ular yaratgan gumbazlar tizimi, ravoqlar va peshtoqlar o'zining mukammalligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Go'ri Amir maqbarasining ikki qavatli gumbazi o'zining noyob konstruktiv yechimi bilan mashhur [2].

XULOSA

Amir Temur va Temuriylar davri me'morchiligi O'rta Osiyo san'ati tarixida alohida o'rin tutadi. Bu davrda yaratilgan me'moriy yodgorliklar o'zining badiiy-texnik yechimlari bilan jahon me'morchiligi tarixida yangi sahifa ochdi. Temuriylar davri me'morchiligining asosiy xususiyatlari - monumentallik, konstruktiv mukammallik, nafis bezaklar va

shaharsozlik madaniyatining yuqori darajasi keyingi davrlarda ham O'rta Osiyo me'morchiligining rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Temuriylar davri me'morchiligining tajribasi zamonaviy arxitekturada ham qo'llanilmoqda. Milliy me'morchilik maktabining shakllanishida bu davr merosi muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, bu yodgorliklar xalqaro turizmni rivojlantirishda ham muhim rol o'ynamoqda.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии: XV век. Ташкент, 1976.
2. Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. Ташкент, 1961.
3. Blair, S., Bloom, J. The Art and Architecture of Islam 1250-1800. Yale University Press, 1994.
4. Golombek, L., Wilber, D. The Timurid Architecture of Iran and Turan. Princeton University Press, 1988.
5. O'zbekiston tarixi: Temuriylar davri. Toshkent, 2017.
6. Бородина И.Ф. Особенности формирования архитектурных школ Средней Азии. Москва, 1974.
7. Masson, M.E. The History of Architecture in Samarkand. London, 1980.
8. Булатов М.С. Геометрическая гармония в архитектуре Средней Азии. Москва, 1988.
9. Ahmadov, M.Q. O'rta Osiyo me'morchiligi tarixi. Toshkent, 1995.
10. Askarov, Sh.D. Temuriylar davri me'moriy merosi. Toshkent, 2009.